

ZAGROŻENIA BEZPIECZEŃSTWA KULTUROWEGO

WARMII w XXI WIEKU

Robert Borocho

Warszawa
2025

ZAGROŻENIA BEZPIECZEŃSTWA KULTUROWEGO WARMII w XXI WIEKU

Robert Boroch

Warszawa
2025

Recenzenci:

dr hab. Cezary Smuniewski, prof. Uniwersytetu Warszawskiego

dr hab. Ilona Urych, prof. Akademii Sztuki Wojennej

Redakcja i korekta:

Anna „Kara Kalem”

Projekt okładki:

Servet Hoşaf

Wykonanie okładki i opracowanie graficzne książki:

Servet Hoşaf

Copyright © Wydawnictwo Towarzystwa Wiedzy Obronnej, 2025

Copyright © Robert Borocho, 2025

ISBN 978-83-68170-79-5

Wydanie I

Publikacja sfinansowana ze środków własnych autora.

Wydawca:

Wydawnictwo Towarzystwa Wiedzy Obronnej

ul. 11 Listopada 17/19, 03-446 Warszawa

www.two.edu.pl

e-mail: kontakt@two.edu.pl

Wydawnictwo Towarzystwa Wiedzy Obronnej znajduje się w wykazie wydawnictw publikujących recenzowane monografie naukowe, ogłoszonym przez Ministra Edukacji i Nauki: poziom I – 80 pkt, Lp. 745, UIW – 75 200.

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
Rozdział I	
ZARYS PROBLEMATYKI BEZPIECZEŃSTWA KULTUROWEGO	
1.1. Wprowadzenie	12
1.2. Znaczenie badań w obszarze bezpieczeństwa kulturowego	22
1.3. Kultura w systemie bezpieczeństwa narodowego	27
1.4. Definicja kultury w aspekcie bezpieczeństwa kulturowego	30
1.5. Społeczne kategorie bezpieczeństwa kulturowego – ważniejsze przykłady	36
1.5.1. Środowisko społeczno-kulturowe	36
1.5.2. Pogranicze	37
1.5.3. Tożsamość – narodowość – etniczność	42
1.5.4. Kapitał grupy społecznej	48
1.6. Antropologiczne kategorie bezpieczeństwa kulturowego – ważniejsze przykłady	49
1.6.1. Agresja antropologiczna	49
1.6.2. Obrona antropologiczna	51
1.6.3. Szpiegostwo antropologiczne	52
Rozdział II	
KSZTAŁTOWANIE SIĘ STRUKTUR SPOŁECZNYCH WARMII	
2.1. Wprowadzenie	55
2.2. Warmia w latach 1945–2020	56
2.3. „Święta Warmia” jako wspólnota kulturowo-religijna	60
2.4. Strategiczne znaczenie Prus Wschodnich	62
2.5. Naturalizacja kulturowa Warmii – strategia PRL-owska	64
2.6. Antropologia stosowana w stronę antropologii wojskowej	74
2.6.1. Naturalizacja kulturowa Warmii – przykłady empiryczne	80
2.6.2. Zacieranie kultury materialnej	81
2.6.3. Nasycenie przestrzeni społecznej artefaktami symbolicznymi	86
Rozdział III	
ZAŁOŻENIA BADAWCZE I METODOLOGIA BADAŃ	
3.1. Wprowadzenie	91
3.2. Przedmiot badań	92
3.3. Cel badań	93
3.4. Założenia badawcze	94
3.5. Metody, techniki i narzędzia badawcze	102
3.5.1. Historia mówiona	102
3.5.2. Analiza jakościowa danych	105
3.5.3. Formalna Analiza Konceptualna	106
3.6. Ankiety z pytaniami otwartymi	108
3.7. Charakterystyka badań	109

3.7.1. Struktura płci	109
3.7.2. Struktura wiekowa	109
3.7.3. Struktura wykształcenia	110
3.7.4. Miejsce zamieszkania	111

Rozdział IV

ZAGROŻENIA BEZPIECZEŃSTWA KULTUROWEGO WARMII W ŚWIETLE

BADAŃ WŁASNYCH

4.1. Wprowadzenie	112
4.2. Zagrożenia wewnętrzne – wyniki badań (wybrane przykłady)	112
4.2.1. Dobre Miasto – murale i tablice informacyjne	113
4.2.2. Lidzbark Warmiński – nazewnictwo ulic	115
4.2.3. Barczewo – nieostrość semantyczna tablic pamiątkowych	117
4.2.4. Reszel, Biskupiec, Frombork – zastępowanie faktów historycznych narracją zideologizowaną	119
4.2.5. Postrzeganie kultury regionalnej	128
4.2.6. Podsumowanie i prognozy	136
4.3. Zagrożenia zewnętrzne – wyniki badań (wybrane przykłady)	147
4.3.1. Granica – pogranicze – wymiar prawno-społeczny w kontekście geograficznym	147
4.3.2. Kontakty językowe	152
4.3.3. „Kultura granicy” – dwie strony medalu	155
4.3.4. „Wojna pomnikowa” – wojna propagandowa	158
4.3.5. Podsumowanie i prognozy	167
4.4. Potencjalne zagrożenia bezpieczeństwa kulturowego Warmii	174

Rozdział V

ANTROPOLOGICZNA KONCEPCJA MODELU BEZPIECZEŃSTWA

KULTUROWEGO WARMII

5.1. Wprowadzenie	189
5.2. Antropologia jako narzędzie badawcze w naukach o bezpieczeństwie	190
5.3. Propozycja antropologicznego modelu bezpieczeństwa kulturowego Warmii	195
5.3.1. Struktura organizacyjna antropologicznego zespołu badawczego	195
5.3.2. Zadania operacyjne	196
5.3.3. Szpiegostwo i kontrwywiad antropologiczny	198
5.4. Monitorowanie poziomu bezpieczeństwa kulturowego Warmii	210
Zakończenie	215
Spis tabel	219
Spis rysunków	220
Spis fotografii	221
Bibliografia	226
Aneks	244

Wstęp

Wykorzystywanie środowiska społeczno-kulturowego w celu zdobywania przewagi militarnej i niemilitarnej nad przeciwnikiem nie jest w historii ludzkości zjawiskiem nowym. Czynniki kulturowe, takie jak język, religia, tradycja, wartości czy historia, od czasów najdawniejszych były przedmiotem szczególnego zainteresowania rywalizujących państw czy ludów. Przykłady można znaleźć w historii rejestrowanej, np. w tekstach autorstwa Tukidydesa – *Wojna peloponeska* (gr. *ἱστορία του πελοποννησιακού πολέμου*), Herodota – *Dzieje* (gr. *ἱστορίαι*) czy też Juliusza Cezara – *O wojnie galijskiej* (łac. *Commentarii de bello Gallico*). Oprócz tego znane są wydarzenia historyczne skutkujące niemal doszczętnym wyniszczeniem fizycznym narodów czy zniszczeniem kultury konstytuującej naród jako wspólnotę społeczno-kulturową, np. III wojna punicka (149–146 r. p.n.e.), wojna paragwajska (1864–1870) czy kolonizacja brytyjska Mauretanii.

Wydarzenia XX wieku przynoszą bezprecedensowe doświadczenia celowego niszczenia narodów i ich kultur. Nie sposób wręcz w tym miejscu wymienić wszystkich przykładów takich działań. Wiek XXI z kolei niesie dalsze odstony wyrafinowanego prowadzenia konfliktu w środowisku społeczno-kulturowym. Środowisko to staje się kolejnym obszarem rywalizacji, który został nazwany Obszarem Operacyjnym 6: Kultura¹.

Pojęcie bezpieczeństwa w XXI wieku stało się jedną z kluczowych kategorii analitycznych ważnych dla rozwoju i przetrwania człowieka. Nie jest zatem zaskakujące uznanie czynników kulturotwórczych za istotne z punktu widzenia bezpieczeństwa państwa. Przykładem

¹ „Obszar Operacyjny 6: Kultura to termin zaproponowany przez A. Korzeniowską-Bihun w grudniu 2023 roku. Zakres terminu związany jest z nomenklaturą operacji wielodomenowych NATO. Później, w 2023 r., R. Boroch zdefiniował Obszar Operacyjny 6: Kultura w następujący sposób: odnosi się do operacji wojskowych lub „podobnych do wojskowych” prowadzonych w środowisku społecznym. Operacje te mogą obejmować uderzenia hybrydowe, takie jak kryzys na granicy polsko-białoruskiej w 2021 r., lub operacje hybrydowe, takie jak działania separatystyczne na Ukrainie organizowane przez Federację Rosyjską w celu aneksji ziem ukraińskich”. Zob. R. Boroch, A. Korzeniowska-Bihun, *City in conflict – Military anthropology Perspective 2023*, „Wiedza Obronna” 2023, t. 4, nr 285.

zmiany świadomości w tym obszarze jest uwzględnienie kultury jako filaru zrównoważonego rozwoju państwa na równi z ekonomią, ekologią i polityką.

W skład filaru kulturowego wchodzi m.in. tożsamość, wierzenia, religia, uczenie się, utrwalanie informacji w świadomości zbiorowej czy dobrostan psychiczny obywateli². Zrozumienie dynamiki zmian społecznych wiąże się ze zrozumieniem czynników kulturotwórczych, które są reprezentacją – behawioralną i kognitywną – zachowań i działań ludzkich jako zbiorowości. Dostrzeżenie tej relacji pozwala wyjaśnić motywacje działań indywidualnej jednostki, jak i grup, umożliwia odkrywanie czynników konfliktowych oraz identyfikowanie potencjalnych zagrożeń bezpieczeństwa w możliwie szerszym kontekście³.

Od samego początku wszelkich systematycznych badań, także w zakresie bezpieczeństwa, widoczny jest spór ontologiczny, który dotyczy obiektywizmu poznania: „co poznajemy” oraz „jak poznajemy”⁴. Spór ten, jak zauważył Józef Dębowski, ma długą historię, zaś zmieniające się nieustannie środowisko społeczno-kulturowe nie sprzyja wypracowaniu jednoznacznych rozwiązań⁵. Zmiany w środowisku społeczno-kulturowym niektórzy badacze porównują alegorycznie do strzałki czasu, metafory zaproponowanej przez fizyka Arthura Eddingtona w roku 1927; strzałka czasu biegnie tylko w jednym kierunku, zmieniając wszelki byt.

² Przykładem jest rosnące zainteresowanie państwa bezpieczeństwem psychologicznym obywateli, np. w Szwecji 1 stycznia 2022 roku rozpoczęła działalność Agencja Obrony Psychologicznej, która specjalizuje się w społecznych operacjach psychologicznych, źródło: <https://www.mpf.se/en/> [dostęp: 10.01.2022].

³ K. Trochowska, *Kompetencje międzykulturowe dla bezpieczeństwa i obronności. Teoria i praktyka*. Warszawa 2016, s. 17–70. Przykładem wykorzystania do prognozowania konfliktów za pomocą badań antropologicznych na początku lat 20. XX wieku była chicagowska szkoła socjologii – Robert E. Park, *The City* (1915) – koncentrująca się na empirycznych eksploracjach terenów miejskich – obszarów tzw. działania społecznego pod kątem konfliktów społecznych w rozumieniu Maxa Webera, zob. S. Guzzini, *Re-reading Weber or the three fields for the analysis of power in international relations*, „DIIS Working Paper” 2007, nr 29, s. 6–12

⁴ Józef Dębowski, *Teoriopoznawczy prezentacjonizm a realizm*, „Analiza i Egzystencja” 2005, nr 2, s. 73–111.

⁵ Tamże, s. 74.

Jeszcze inni badacze wskazują na tzw. „kontinuum czasowe zjawisk społeczno-kulturowych”, czyli bezpośrednie wchodzenie w zdarzenia społeczno-kulturowe i uczestnictwo w nich, co determinuje ograniczony czas życia człowieka. Propozycja ta wpisuje się w szeroki paradygmat antropologiczny, społeczny, jak i filozoficzny.

Innym ujęciem jest „aktywna rekonstrukcja” czy hipostazowanie rzeczywistości zjawisk społeczno-kulturowych poprzez ciągłą interpretację. To ujęcie wpisuje się w paradygmat humanistyczno-hermeneutyczny. Kolejne podejścia starają się łączyć wskazane paradygmaty, co jest zadaniem trudnym. Nasuwa się w tym miejscu pytanie o przyczyny takiego różnicowania. Odpowiedź jest złożona i wieloaspektowa: z jednej strony środowisko społeczno-kulturowe określa wszelkie relacje międzyludzkie, z drugiej zaś uściśla strukturalne granice poznania. W środowisku społeczno-kulturowym konkretyzują się takie kategorie jak świadomość i samoświadomość zbiorowa, które budują tożsamość indywidualną i grupową człowieka. Następnie reprezentacją tożsamości jest rzeczywistość symboliczna konkretyzowana przez artefakty oraz spajana aksjologicznie i estetycznie. Pozwala człowiekowi na uczestnictwo w kontinuum społeczno-kulturowym, do którego należą język, obyczaje, religia, wspólna historia czy światopogląd⁶ – są to kluczowe elementy, które pozwalają dostrzegać różnice względem innych, podobnych wspólnot w kategoriach „swój” – „obcy”.

Wiek XXI przynosi nowe spojrzenie na sposób wykorzystania składowych środowiska społeczno-kulturowego we współczesnych konfliktach kulturowych czy zbrojnych. Przykładem wykorzystania antropologicznych metod badawczych był amerykański program Human Terrain System (HTS) realizowany w Iraku oraz Afganistanie w latach 2006–2014.

Głównym celem strategicznym programu HTS było zbieranie i przetwarzanie danych antropologicznych, np. w zakresie lokalnych zwyczajów, struktury społecznej, wartości itd., w celu opracowania adekwatnej strategii wojskowej obniżającej eskalację kinetyczną konfliktu. Program wzbudzał liczne dyskusje odnośnie do kwestii etycznych.

⁶ Zob. Anna Ziółkowska, *Rola świadomości w konstituowaniu człowieka*, Poznań 2011.

Jednakże rosyjski program „wojennej antropologii” zapoczątkowany w roku 1999 zepchnął kwestie aksjologiczne na plan dalszy. W strategii walki hybrydowej w Obszarze Operacyjnym 6 Federacja Rosyjska wykorzystywała czynniki społeczno-kulturowe w celu osiągnięcia przewagi np. informacyjnej i ideologicznej nad przeciwnikiem. Wykorzystywane były więc do celów wojskowych kognitywne środki oddziaływania społecznego, takie jak psychometria, oddziaływanie informacyjne, radykalizacja ideologiczna, behawioralna itd. Wszystkie te elementy współcześnie nazywa się wojną kognitywną (ang. CogWare).

Problematyka niniejszej pracy dotyczy bezpieczeństwa kulturowego Warmii w kontekście zagrożeń wewnętrznych i zewnętrznych w Obszarze Operacyjnym 6. Badania terenowe zostały przeprowadzone w latach 2015–2021 i obejmowały miasta (kolejność alfabetyczna): Barczewo, Biskupiec, Bisztynek, Braniewo, Dobrze Miasto, Frombork, Jeziorany, Lidzbark Warmiński, Olsztyn, Reszel oraz wsie: Beżławki (Mazury), Biesowo, Czerwonka, Łężany, Radostowo, Święta Lipka, Węgój. Dodatkowo w celu porównania zostały przeprowadzone wizyty studyjne w Obwodzie Królewieckim w celu wychwycenia strategii naturalizacji kulturowej stosowanej po drugiej stronie granicy.

W pracy został przyjęty antropologiczny paradygmat rozumienia zjawisk społeczno-kulturowych wraz z konsekwencjami metodologicznymi takiego ujęcia. Ponadto zaproponowano autorską koncepcję agresji antropologicznej oraz obrony antropologicznej. Koncepcja ta dodatkowo została wyjaśniona w licznych publikacjach rozproszonych, stworzonych we współautorstwie z antropolożką wojskową Anną Korzeniowską-Bihun. Wyniki badań terenowych w tym aspekcie pozwoliły na sformułowanie hipotezy, iż konfrontacyjna naturalizacja kulturowa sprzyja powstawaniu w środowisku społeczno-kulturowym stref umożliwiających przeprowadzenie skutecznego uderzenia lub operacji hybrydowej w Obszarze 6. W konsekwencji, wzorując się na projekcie HTS, została zaproponowana koncepcja modelu bezpieczeństwa kulturowego Warmii.

W rozdziale I pt. „Zarys problematyki bezpieczeństwa kulturowego” nakreślony został aktualny stan badań; omówiono także kategorie

bezpieczeństwa kulturowego. W rozdziale II pt. „Kształtowanie się struktur społecznych Warmii” zaprezentowano proces kształtowania się społeczno-kulturowej formacji w latach 1945–2000 i wpływu naturalizacji kulturowej na tożsamość mieszkańców. Rozdział III pt. „Metodologia badań” poświęcony został objaśnieniu wykorzystanych metod badawczych. W rozdziale IV pt. „Zagrożenia bezpieczeństwa kulturowego Warmii w świetle badań własnych” przedstawione zostały wyniki badań wraz z komentarzem. Rozdział V, ostatni, pt. „Antropologiczna koncepcja modelu bezpieczeństwa kulturowego Warmii” przedstawia natomiast propozycję monitorowania stanu bezpieczeństwa kulturowego Warmii w postaci koncepcji modelu bezpieczeństwa kulturowego.

Rozdział I

ZARYS PROBLEMATYKI BEZPIECZEŃSTW. KULTUROWEGO

1.1. Wprowadzenie

Termin specjalistyczny⁷ bezpieczeństwo kulturowe jest semantyczną reprezentacją połączenia zakresów nazw „bezpieczeństwo” oraz „kultura”⁸. Termin „bezpieczeństwo” używany jest w różnych dyscyplinach naukowych, np. w stosunkach międzynarodowych, politologii czy naukach o bezpieczeństwie⁹. Słowo „kultura” także jest terminem,

⁷ Termin specjalistyczny (dalej: termin) należy do systemu terminologicznego określonej dyscypliny naukowej, zatem termin „bezpieczeństwo kulturowe” należy do systemu terminologicznego nauk o bezpieczeństwie. System terminologiczny dyscypliny naukowej spełnia warunki: spójności, kompletności, uporządkowania, harmonijności itd. Ponadto termin posiada definicję w sensie logicznym i jest semantyczną reprezentacją pojęcia. Zob. W. Nowicki, *Podstawy terminologii*, Warszawa 1986; J. Łukaszyn i W. Zmarzer, *Teoretyczne podstawy terminologii*, Warszawa 2001.

⁸ W niektórych pracach widoczny jest tzw. dryft lingwistyczny, polegający na adaptacji definicji nominalnych czy słownikowych zawartych w Słowniku Języka Polskiego. Taka procedura badawcza stawia poza nawias definicje realne czy pseudodefinicje. Przykładem jest artykuł Bogdana M. Szulca, pt. *Nauki o Bezpieczeństwie. Diagnozy. Dylematy. Sugestie*, [w:] *Konteksty teoretyczne i edukacyjne Nauk o Bezpieczeństwie*, red. B. M. Szulc, A. Pieczywok, I. Osmólska, Słupsk 2024, s. 21. Autor przyjmuje definicję nominalną kultury, która jest nieadekwatna, tzn. definicja jest zbyt szeroka, nie uwzględnia specyfiki kontekstów historyczno-społecznych, nie bierze pod uwagę złożoności interakcji czynników konstytuujących kulturę itd. W konsekwencji utrwalany jest podział na kulturę materialną i kulturę duchową. Nieadekwatność takiego podziału została wykazana m.in. w monografii Alfreda L. Kroebera, Clyde'a Kluckhohna, *Culture. A Critical Review of Concepts and Definitions*, Assistance of Wayne Untereiner, Appendings by Alfred G. Meyer, Papers of the Peabody Museum of American Archaeology and Ethnology, Harvard University, Vol. XLVII, No. 1, Cambridge, Massachusetts 1952. Podsumowując: (1) kultura materialna jest (materialną) reprezentacją kultury duchowej; (2) kultura duchowa oraz kultura materialna pozostają w relacji równoważności, czyli: [1] $a \equiv a$; [2] jeżeli $a \equiv b$, to $b \equiv a$; [3] jeżeli $a \equiv b$ i $b \equiv c$, to $a \equiv c$; (3) kultura jest zjawiskiem holistycznym. Jednakże uwzględniając operacjonalizację bezpieczeństwa kulturowego, przyjęty podział, mimo że nieadekwatny, w kontekście praktyki ochrony dóbr kultury wydaje się sensowny, co jest pozorne. Podział ten jest utrwalony w prawie krajowym oraz w procedurach ochrony dóbr kultury. Nietrudno zauważyć, że pójście na skróty nie docenia ważności czynników semiotycznych w kształtowaniu zachowań ludzkich oraz materialnych reprezentacji idei.

⁹ J. Czaja, *Kulturowy wymiar bezpieczeństwa. Aspekty teoretyczne i praktyczne*, Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne, Kraków 2013, s. 26.

np. w socjologii, antropologii społeczno-kulturowej czy w naukach o kulturze i religii¹⁰. Wymienione dyscypliny naukowe łączą zakresy terminów bezpieczeństwa i kultury – np. nauki o bezpieczeństwie czy antropologia wojskowa (ang. *military anthropology*)¹¹. Innymi słowy, termin bezpieczeństwo kulturowe posiada desygnat abstrakcyjny, którego reprezentacje funkcjonują w różnych systemach

¹⁰ Na potrzeby niniejszej pracy przyjmuje się antropologiczną definicję kultury za A. L. Kroeber, C. Kluckhohn, *Culture. A Critical Review of Concepts and Definitions*, Assistance of Wayne Untereiner, Appendings by Alfred G. Meyer, Papers of the Peabody Museum of American Archaeology and Ethnology, Harvard University, t. XLVII, nr 1, Cambridge, Massachusetts 1952.

¹¹ Antropologia wojskowa (ang. *military anthropology*) – jako termin specjalistyczny antropologii społeczno-kulturowej określenie to zostało po raz pierwszy użyte w języku angielskim przez George’a R. Lucasa w książce pt. *Anthropologists in Arms. The Ethics of Military Anthropology* (2009) odnośnie do programu Human Terrain System (dalej HTS), w którym wykorzystano metodologię antropologii społecznej i kulturowej w rozumieniu amerykańskim (*dokładniej* boasowskim) w zakresie pozyskania i analizy danych empirycznych. Projekt HTS był realizowany od 2003 roku w Iraku; oficjalnie projekt zakończono w roku 2007. Wykorzystanie antropologii jako narzędzia wpływu społecznego czy narzędzia przewagi informacyjnej i propagandowej sięga czasów najdawniejszych, jednakże w wieku XX antropologia jako narzędzie walki zostało umocowane formalnie w strukturach armii, jak i w strukturach ośrodków naukowych. Sztandarowym przykładem jest tu działalność Clyde’a Kluckhohna, np. w czasie II wojny światowej w biurze wywiadowczym Ministerstwa Wojny i Informacji pod bezpośrednim zwierzchnictwem Alexandra Leightona (analiza morale japońskiego żołnierza); następnie Kluckhohn pracował jako zastępca dyrektora w Departamencie Wojny i w Ministerstwie Wojny i Informacji, sekcja *Joint Morale Survey*; 1946–1947 był ekspertem w Głównej Kwaterze MacArthura w Tokio; założył i kierował także centrum badawczym – Harvard Russian Research Centre (dalej HRRC). HRRC funkcjonowało od 1 lutego 1948 do 1 lipca 1953 roku. Głównym celem HRRC była analiza działań ZSRR na arenie międzynarodowej oraz tzw. biały wywiad (ang. *open-source intelligence*). Zasadnicza praca Kluckhohna, jak i jego zespołu wpisuje się w szpiegostwo antropologiczne, którego jest nieoficjalnym twórcą. Koneksje polityczne Kluckhohna rzutowały na jego lekceważący stosunek do środowiska naukowego – np. na podstawie wywiadu przeprowadzonego przeze mnie w roku 2019 narrator_o wspomina Kluckhohna jako człowieka nieprzyjemnego, o konserwatywnych poglądach, złośliwego męskiego szowinistę. Zob. R. Boroch, *Kultura w systematyce Alfreda L. Kroebera i Clyde’a Kluckhohna*, Warszawa 2013; R. Boroch, *Wywiad antropologiczny – przyczynek do antropologii stosowanej*, „Bezpieczeństwo. Obronność. Socjologia” 2016, nr 3(5), s. 5–18; W.M. Kowalski, *Antropolodzy na wojnie. O „brudnej” użyteczności nauk społecznych*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2015; Anthony Q. Hazard, *Boasians at War: Anthropology, Race, and World War II*, Palgrave Macmillan, 2020; L. R. George, *Anthropologists in Arms. The Ethics of Military Anthropology*, New York 2009; M. McFate, *Military Anthropology: Soldiers, Scholars and Subjects at the Margins of Empire*, Oxford 2018.

semantyczno-semiotycznych w sektorowych obszarach kultury, tworząc środowisko społeczno-kulturowe bezpieczeństwa¹².

Podstawy teoretyczne bezpieczeństwa kulturowego opierają się na kilku kluczowych elementach, które określają ontologię oraz epistemologię tej specjalizacji naukowej. W wymiarze ontologicznym bezpieczeństwo kulturowe opiera się na tożsamości kulturowej jako kategorii niezbędnej do przetrwania i rozwoju narodu jako wspólnoty historyczno-kulturowej oraz wspólnoty polityczno-ideologicznej. W obu wypadkach mamy do czynienia z narodem, jednakże w przypadku pierwszym będzie to paradygmat antropologiczny, w przypadku drugim zaś paradygmat politologiczny. Konsekwentnie, podstawą rozumowania jest poszukiwanie odpowiedzi na pytania odnoszące się do zdolności przetrwania i rozwoju narodu zarówno w sensie antropologicznym, jak i politycznym.

Główne kategorie ontologiczne bezpieczeństwa kulturowego to: (1) tożsamość kulturowa – jest warunkiem koniecznym przetrwania i rozwoju grupy społecznej, etnicznej czy narodu jako formacji odrębnej kulturowo, społecznie i politycznie od innych podobnych struktur społecznych¹³; (2) dobra kultury – reprezentacja odrębności kulturowej stanowiąca warunek konieczny kształtowania się tożsamości; (3) normy i wartości – determinują zachowania ludzkie, są warunkiem koniecznym spójności wspólnoty; (4) kapitał ludzki, kapitał społeczny oraz kapitał kulturowy – jakość wymienionych kapitałów jest warunkiem koniecznym rozwoju społeczno-kulturowego; (5) świadomość zagrożeń wewnętrznych i zewnętrznych, które mogą wpłynąć na zniszczenie formacji kulturowej. Podsumowując, wymiar ontologiczny bezpieczeństwa kulturowego to zdolności przetrwania i rozwoju grupy, narodu oraz państwa w środowisku bezpieczeństwa, czyli zbioru różnorodnych czynników wewnętrznych i zewnętrznych, które wpływają na poczucie bezpieczeństwa człowieka indywidualnego i kolektywnego,

¹² Zob. A. Jankisz, *Zagadnienia semiotyki logicznej i ogólnej metodologii nauk*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Ignatianum w Krakowie, Kraków 2023.

¹³ Grupa społeczna, to zbiór osób mających wspólne cechy, cele i wartości; grupa etniczna to zbiór osób mających wspólne pochodzenie, historię, język, religię, tradycję itd.

np. grup etnicznych czy narodowych, w konsekwencji zaś także podmiotów państwowych.

Wymiar epistemologiczny bezpieczeństwa kulturowego dotyczy zakresu definicyjnego bezpieczeństwa kulturowego, metodologii badań teoriopoznawczych i empirycznych, metodologii pozyskiwania, gromadzenia i interpretacji danych, metodologii łączenia wiedzy empirycznej i teoretycznej, metodologii testowania hipotez itd.

Wszystko to wyznacza ontologiczno-epistemologiczne ramy aksjomatyki bezpieczeństwa kulturowego¹⁴. Elementy takie jak ochrona dóbr kultury, kształtowanie tożsamości kulturowej, edukacja i świadomość społeczno-obywatelska, polityka kulturalna, współpraca międzynarodowa, zarządzanie kryzysowe czy badania naukowe teoriopoznawcze i empiryczne, stanowią fundament operacjonalizacji bezpieczeństwa kulturowego.

Czynniki kognitywne, takie jak percepcja, pamięć, myślenie, przekonania i postawy czy rozumienie zjawisk społecznych odgrywają ważną rolę w przeciwdziałaniu zagrożeniom bezpieczeństwa kulturowego, dlatego jako jedno z głównych zagrożeń bezpieczeństwa kulturowego identyfikuje się kryzys tożsamości narodowej i indywidualnej.

Kryzys tożsamości narodowej prowadzi do pogłębienia się podziałów społecznych, utraty przynależności oraz w skrajnych wypadkach do agresji, natomiast w przypadku kryzysu tożsamości indywidualnej pogłębia się spadek kreatywności związany z niską samooceną, pojawiają się problemy z podejmowaniem racjonalnych decyzji czy trudności w interakcjach społecznych oraz próby poszukiwania tożsamości alternatywnych. Zatem głównym celem strategicznym w szeroko rozumianej walce kultur jest tożsamość, na którą przeciwnik oddziałuje z wykorzystaniem narzędzi semiotyki, antropologii oraz kognitywistyki. Wszystkie te elementy należą do elementów strategii wojny

¹⁴ Zob. J. Czaja, *Pojęciowe aspekty bezpieczeństwa kulturowego*, [w:] K. Jałoszyński, B. Wiśniewski, T. Wojtuszek (red.), *Współczesne postrzeganie bezpieczeństwa*, WSA, Bielsko-Biała 2007, s. 169.

kognitywnej (ang. CogWar, od ang. Cognitive Warfare) i są stosowane symultanicznie, sekwencyjnie lub okazjonalnie¹⁵.

Narzędzia poznawcze stosowane w wymienionych filarach stanowią fundament analityczny dynamiki zjawisk społecznych w kontekście bezpieczeństwa kulturowego. W konsekwencji, w łańcuchu poznania ontologiczno-epistemologicznego narzędzia badawcze semiotyki kultury, antropologii społeczno-kulturowej czy psychologii społecznej są podstawowymi instrumentami umożliwiającymi mapowanie środowiska bezpieczeństwa. Takie mapowanie pozwala na opracowanie np. regionalnych map zagrożeń bezpieczeństwa kulturowego z podziałem na regiony geograficzne albo jednostki administracyjne państwa, co przekłada się na możliwości operacyjne w zakresie identyfikacji zagrożeń zewnętrznych i wewnętrznych, usuwania skutków uderzeń hybrydowych czy podejmowania działań wyprzedzających¹⁶.

Specjaliści z zakresu bezpieczeństwa kulturowego są zgodni w swych ocenach, że ochrona kultury powinna obejmować obszary¹⁷:

- niematerialny (np. kultury symbolicznej) – języka, religii, zwyczajów, tradycji, literatury, filozofii, ideologii itd.;
- materialny – zabytków, pomników, zamków, pałaców, ruchomych i nieruchomych dzieł sztuki;

¹⁵ Zob. C. Deppe, G. S. Schaal, *Cognitive warfare: a conceptual analysis of the NATO ACT cognitive warfare exploratory concept*, Front Big Data. 2024 Nov 1, 7:1452129, doi: 10.3389/fdata.2024.1452129. PMID: 39552633; PMCID: PMC11565700; *Cognitive Warfare: Strengthen and Defending the Mind*, 5 April 2023, <https://www.act.nato.int/article/cognitive-warfare-strengthening-and-defending-the-mind/> [dostęp: 10.12.2024].

¹⁶ Istnieje Krajowa Mapa Zagrożeń Bezpieczeństwa, której główna funkcja to zgłaszanie zagrożeń przez obywateli w okolicy ich zamieszkania; komunikacja z policją, działalność edukacyjna oraz analiza danych przez uprawnione do tego instytucje. Analogon Mapy Zagrożeń Bezpieczeństwa nie został opracowany. Zob. Krajowa Mapa Zagrożeń Bezpieczeństwa, <https://www.gov.pl/web/mswia/krajowa-mapa-zagrozen-bezpieczenstwa> [dostęp: 20.11.2024].

¹⁷ Na podstawie: J. Czaja, *Bezpieczeństwo kulturowe Rzeczypospolitej Polskiej*, AON, Warszawa 2004, s. 26–27; A. Młynarska-Sobczak, *Prawo do kultury*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2018; W. Kitler, *Organizacja bezpieczeństwa narodowego Rzeczypospolitej Polskiej. Aspekty ustrojowe, prawno-administracyjne i systemowe*, Toruń 2018, s. 108–110, 185; W. Kitler, *Bezpieczeństwo narodowe RP. Podstawowe kategorie. Uwarunkowania. System*, AON, Warszawa 2011; *Encyklopedia Bezpieczeństwa*, red. O. Wasiuta, S. Wasiuta, t. I, Kraków 2021, s. 356–360.

z wydzieleniem:

- krajobrazu – krajobraz stanowi materialną reprezentację wartości i tradycji regionu oraz tożsamości społeczności lokalnej;
- bezpieczeństwa personalnego;
- prawa do kultury – poczucie bezpieczeństwa kulturowego narodu, grup etnicznych i społecznych oraz jednostki; gwarancję poszanowania różności i odrębności kulturowej; prawo do aktywnego uczestnictwa w życiu kulturalnym itd.

Komunikacja międzykulturowa pozwala zrobić użytek z korzyści płynących z wymiany informacji, które sprzyjają rozwojowi innowacyjności, kreatywności, współpracy oraz tolerancji i zrozumieniu różnorodności, co przyczynia się do poprawy stosunków sąsiedzkich między państwami, dlatego szczególną wagę przywiązuje się do następujących kwestii:

- równowagi i otwartości kulturowej – pozwala to na zachowanie równowagi między rozwojem kultury rodzimej (kultura rodzima/kultura gospodarza, ang. *host culture*) a przepływem kulturowym (kultura napływowa)¹⁸, z nastawieniem na adaptację i introjekcję elementów niesprzecznych z kulturą rodzimą, np. zwyczaje i mody, wartości, interakcje społeczne, tradycje itd.;
- naturalizacji kulturowo-społecznej – ułatwia proces adaptacji imigrantów.

Ponadto kultura narodowa, na co zwraca uwagę Waldemar Kitler, jest ważnym narzędziem prowadzenia polityki międzynarodowej oraz kształtowania środowiska bezpieczeństwa: „wykorzystanie dorobku kulturowego narodu na rzecz kształtowania pożądanych stanów w środowisku międzynarodowym oraz umacniania siły narodowej [...]”¹⁹.

Definiowanie bezpieczeństwa kulturowego jest między innymi uzależnione od przyjętej perspektywy badawczej. Akceptowana przez większość specjalistów jest definicja opracowana przez Jana Czaję,

¹⁸ Terminy własny autora – RB.

¹⁹ W. Kitler, *Bezpieczeństwo narodowe RP. Podstawowe kategorie. Uwarunkowania. System*, AON, Warszawa 2011, s. 56.

w której przyjęto perspektywę nauk o polityce i stosunkach międzynarodowych:

„[...] zdolność państwa do ochrony tożsamości kulturowej, dóbr kultury i dziedzictwa narodowego w warunkach otwarcia na świat, umożliwiającą rozwój kultury poprzez internalizację wartości niesprzecznych z własną tożsamością”²⁰.

Jak zauważa Jan Czaja, specyfika bezpieczeństwa kulturowego polega między innymi na trudności w uchwyceniu zagrożeń realnych i tych potencjalnych, ponieważ kategorie analityczne bezpieczeństwa kulturowego są w większości abstrakcyjne, co utrudnia ich operacjonalizację²¹. Z tego też powodu zakres semantyczny bezpieczeństwa kulturowego został rozszerzony przez Mariana Cieślarczyka²²:

„[...] bezpieczeństwo kulturowe oznacza warunki, w których społeczeństwo może utrzymywać i pielęgnować wartości decydujące o jego tożsamości, a jednocześnie swobodnie czerpać z doświadczeń i osiągnięć innych narodów. Jest więc stanem pewnej równowagi niezbędnym, lecz teoretycznie ani empirycznie niemożliwym do określenia”²³.

Propozycja M. Cieślarczyka odnosi się do warunków, w których funkcjonuje określona grupa społeczna czy etniczna. Innymi słowy, badania bezpieczeństwa kulturowego zostały umiejscowione w środowisku społeczno-kulturowym, co ułatwia operacjonalizację kategorii analitycznych. Ponadto analityczną konsekwencją określenia środowiska działań militarnych i niemilitarnych jest wprowadzenie terminu (jako analogonu obszarów operacyjnych wg nomenklatury NATO) Obszar Operacyjny 6: Kultura (ang. Operational Area 6: Culture)²⁴.

W Obszarze Operacyjnym 6: Kultura prowadzone są działania militarne, paramilitarne i niemilitarne. Elementem nowym jest uwzględnienie działań paramilitarnych, przez które rozumie się działania prowadzone

²⁰ J. Czaja, *Bezpieczeństwo kulturowe Rzeczypospolitej Polskiej*, AON, Warszawa 2004, s. 26.

²¹ Tamże, s. 27.

²² Zob. G. Michałowska, *Bezpieczeństwo kulturowe w warunkach globalizacji*, [w:] D. B. Bobrow, E. Haliżak, R. Zięba (red.), *Bezpieczeństwo narodowe i międzynarodowe u schyłku XX wieku*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 1997, s. 307–324.

²³ M. Cieślarczyk, *Kultura bezpieczeństwa i bezpieczeństwo kulturowe w teorii i praktyce*, op. cit., s. 22.

²⁴ Zob.: R. Boroch, A. Korzeniowska-Bihun, *City in conflict – Military Anthropology Perspective* 2023, „Wiedza Obronna” 2023, t. 4, nr 285.

przez grupy nieoficjalne lub niepaństwowe z wykorzystaniem wojskowych metod planowania i wykonania. Wszystkie te działania określa się terminem Specjalnych Operacji Społeczno-Kulturowych (ang. Culture OPS)²⁵.

W obliczu wykorzystywania w XXI wieku środowiska kulturowego jako pola działań militarnych i niemilitarnych w państwach demokratycznych powstają ośrodki identyfikujące zagrożenia. Przykładowo, Ministerstwo Obrony Wielkiej Brytanii (ang. Ministry of Defence, UK) pilotuje program Human Factors²⁶. Przedmiotem zainteresowania tego zespołu jest identyfikacja zagrożeń bezpieczeństwa kultury rodzimej, budowanie sieci społecznych relacji, które mogą być wykorzystane do tworzenia „kulturowych sojuszy”, oraz realna pomoc w integracji działań w zakresie bezpieczeństwa kulturowego instytucji rządowych.

W kontekście współczesnych badań w obszarze komunikacji międzykulturowej istnieje zgoda, że różnorodność kulturowa nie prowadzi jedynie do wzbogacania się wymienionych kapitałów, prowadzi także w dłuższej perspektywie czasowej do konfliktów motywowanych różnicami aksjologicznymi, ekonomicznymi, politycznymi czy ideologicznymi itd.²⁷.

Strategia walki hybrydowej Federacji Rosyjskiej zastosowana na Ukrainie zakłada, że kreowanie zagrożeń w przestrzeni społeczno-kulturowej z wykorzystaniem szeroko rozumianej kultury symbolicznej pozwala na przygotowanie tego środowiska do pogłębionych działań

²⁵ Specjalne Operacje Społeczno-Kulturowe (ang. Spec Ops Culture or Culture OPS, propozycja R. Boroch) to działania w zakresie dominacji kulturowej lub konstruowanie kontrkultur. Strategia ta została zastosowana przez Federację Rosyjską podczas działań wspierających ruchy separatystyczne na Krymie w 2014 r. w ramach operacji wojskowo-politycznej „Krym”, np. działalność klubu motocyklowego „Nocne Wilki”: (1) demonstracja siły poprzez patrolowanie; (2) propaganda i mobilizowanie ludności lokalnej na rzecz przyłączenia Krymu do Rosji; (3) niszczenie społecznego przywództwa poprzez zastraszanie i przemoc fizyczną wobec lokalnych liderów sprzeciwiających się aneksji Krymu. W konsekwencji działania „Nocnych Wilków” przyczyniły się istotnie do zniszczenia albo osłabienia tożsamości narodowej. Działania „Nocnych Wilków” są przykładem Specjalnej Operacji Społeczno-Kulturowej – Culture OPS.

²⁶ W projekcie pracowali antropolodzy Amy Lister i Dan Morgan.

²⁷ Zob. T. Grothe, *Exploring Intercultural Communication*, Buttle College, LibreTexts, 2024, Ch: 8, <https://openoregon.pressbooks.pub/interculturalcommunication/chapter/conflict/> [dostęp: 10.12.2024].

kinetycznych. Zatem analogicznie, działania w środowisku społeczno-kulturowym Warmii stanowią, lub mogą stanowić, fazę wstępną do pogłębianej eskalacji konfliktu z wykorzystaniem czynników fizycznych lokalnych. Na problem wykorzystania kultury symbolicznej zwrócił uwagę m.in. Mark Galeotti w monografii pt. *Russian Political War. Moving Beyond the Hybrid*²⁸. M. Galeotti zauważa, że mechanizm tworzenia zagrożeń w obszarze kultury symbolicznej jest etapem poprzedzającym konflikt kinetyczny. Pierwszym etapem konfliktu kulturowego jest niszczenie kapitału ludzkiego, społecznego i kulturowego lokalnej grupy społecznej, np. tożsamości narodowej czy indywidualnej, zaufania do władz lokalnych i państwowych, utrwalanie poczucia niepewności i zagrożenia, rozpowszechnianie poczucia niestabilności instytucji państwowych, niszczenie społecznego łańcucha decyzyjnego oraz liderów społecznych itd. Wymienione czynniki zostały wykorzystane w rosyjskich uderzeniach hybrydowych czy operacjach hybrydowych przeciwko Ukrainie w latach 2000–2012, a od roku 2012 następowała eskalacja, prowadząca w konsekwencji do zbrojnej napaści Federacji Rosyjskiej na Ukrainę.

W roku 2015 International Institute for Strategic Studies²⁹ – w publikacji pt. *Military Balance 2015* – zarysował rosyjskie rozumienie wojny hybrydowej:

„[...] wykorzystanie narzędzi wojskowych i niewojskowych w zintegrowanej kampanii mającej na celu osiągnięcie zaskoczenia, przejęcie inicjatywy i uzyskanie przewagi psychologicznej i fizycznej przy użyciu środków dyplomatycznych, wyrafinowanych i szybkich operacji informacyjnych, elektronicznych i cybernetycznych, tajnych i jawnych działań wojskowych i wywiadowczych oraz presji ekonomicznej”³⁰.

Rosyjska doktryna zakłada zorganizowane działania z wykorzystaniem środków wojskowych i niewojskowych, które mają na celu zaskoczenie

²⁸ M. Galeotti, *Russian Political War. Moving Beyond the Hybrid*, Taylor and Francis, Kindle Edition 2019.

²⁹ Zob. strona internetowa The International Institute for Strategic Studies, <https://www.iiss.org/> [dostęp: 20.07.2021].

³⁰ M. Galeotti, *Russian Political War...* op. cit., s. 38 (w oryginale “[...] the use of military and non-military tools in an integrated campaign designed to achieve surprise, seize the initiative and gain psychological as well as physical advantages utilising diplomatic means; sophisticated and rapid information, electronic and cyber operations; covert and occasionally overt military and intelligence action; and economic pressure”).

przeciwnika co do skali działań, przejęcie inicjatywy narracyjnej, a w konsekwencji uzyskanie przewagi psychologicznej i fizycznej. Ten typ działań jest dynamiczny i agresywny, by zaatakowanemu uniemożliwić analizę strategiczną posunięć agresora oraz adekwatną reakcję. Mowa tu więc o następujących działaniach: (1) operacje informacyjno-propagandowe z wykorzystaniem symboliki historycznej; (2) operacje antropologiczne wykorzystujące taktykę działania w terenie przez „turystów”, np. dywersantów, agitatorów, imigrantów czy zwolenników wykorzystujących chociażby zastraszanie, pobicia itd.

W Obszarze 6 działania wymierzone przeciwko grupom społecznym są skuteczne wówczas, gdy przeciwnik dysponuje danymi empirycznymi dostarczonymi przez specjalistów w zakresie np. antropologii społeczno-kulturowej. Będą to na przykład informacje osobowe o realnych liderach społecznych. Inne informacje mogą być pozyskane z wykorzystaniem techniki tzw. poznawania z dystansu, opracowanej przez Clyde’a Kluckhohna w Harvard Russian Research Centre w latach 1947-1953. Strategia ta wykorzystywała wiedzę specjalistów akademickich z określonych obszarów polityki, historii, ekonomii itd. W XXI wieku w ramach tej techniki stosuje się takie praktyki, jak np. programy edukacyjne, stypendia licencjackie, magisterskie lub doktorskie, konferencje naukowe. Celem jest zebranie u źródła informacji dotyczących zasobów naturalnych oraz strategii ich wykorzystania, stosunku ludności miejscowej do władz lokalnych i krajowych, planów rozwojowych gmin itd. W literaturze przedmiotu działania takie nazywa się białym wywiadem albo szpiegostwem antropologicznym. Dane pozyskane w ramach takich działań są wykorzystywane do zmiany narracji historycznej czy modelowania zmian zachowań w *dużych grupach*.

Z wymienionymi wyżej działaniami Rosji spotykamy się na Warmii przynajmniej od roku 2015. W przypadku Warmii mamy do czynienia z sytuacją szczególną ze względu na złożoną historię polityczno-kulturową tego regionu, w którą wpisuje się kultura prusko-niemiecka, polska oraz rosyjska. Po roku 1945 do rywalizacji tej dołączyła także narracja radziecka, a po upadku ZSRR narracja postradziecka. Obszar Warmii, położony na pograniczu kulturowym, politycznym i ekonomicznym, stał się areną rywalizacji. Jak zauważa Wojciech Wrzesiński w monografii pt. *Polska – Prusy Wschodnie*, „[...] dramatyczność owych zmagają

ujawnia się z całą ostrością w chwili, kiedy procesy narodowościowe nabrały charakteru politycznego [...]”³¹. Rywalizacja kulturowa na Warmii już od początków XX wieku pokazuje jak w soczewce kierunek strategii w walce o tożsamość i kulturę narodową. Oto przykład. W roku 1925 doktor Leo Wittschell³² opublikował pracę pt. *Die völkischen Verhältnisse in Masuren und dem südlichen Ermland*³³, której celem, jak zauważa Bernd Sonneberger, miała być obrona języka niemieckiego przed procesem rozpowszechniania się w rejonie Warmii języka polskiego³⁴.

1.2. Znaczenie badań w obszarze bezpieczeństwa kulturowego

W rozwoju refleksji nad bezpieczeństwem kulturowym można wyróżnić dwa okresy. Pierwszy jest okresem immanentnym, w którym nie ma refleksji metatelicznej, okres drugi zaś to okres sformułowany, świadomy odrębności przedmiotowej i formalnej, charakteryzujący się refleksją metateliczną. Jedne z pierwszych prac okresu drugiego, łączących typologię kultur narodowych i bezpieczeństwo kulturowe, pojawiały się w pierwszej połowie XX wieku w kontekście społecznych badań strukturalnych, np. Pitirima Sorokina *Sociology of Revolution* (1925), czy Theodora W. Adorno *The Authoritarian Personality* (1950). Autorzy

³¹ W. Wrzesiński, *Polska – Prusy Wschodnie. Plebiscyt na Warmii i Mazurach oraz Powieści w roku 1920*, Olsztyn 2010, s. 17.

³² Leo Wittschell – pracownik naukowy Instytutu Albertus-Universität w Królewcu (Königsberg); był zwolennikiem podejścia geograficznego w naukach społecznych; zdaniem tego badacza czynniki geograficzne pozwalają zrozumieć specyfikę życia kulturowego i społecznego regionu; prowadził badania terenowe na Warmii i Mazurach.

³³ L. Wittschell, *Die völkischen Verhältnisse in Masuren und dem südlichen Ermland*, L. Friederichsen und Co, Hamburg 1925.

³⁴ B. Sonneberger, *Zróznicowanie językowe na Polskiej Warmii ok. 1910 roku wg mapy Leo Wittschella*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2007, nr 1, s. 83–90. Według L. Wittschella językiem niemieckim w rejonie miast Olsztyna, Barczewa i Biskupca posługiwało się ogółem 57,5% populacji, zaś językiem polskim – 42,5% mieszkańców. Porównanie spisów językowych z roku 1910 oraz z roku 1925 pokazuje zróżnicowanie językowe regionu z przewagą języka polskiego, jednak sam spis z roku 1925 ujawnia tendencję korzystną dla języka niemieckiego. W przeprowadzonych spisach pytanie o język narodowy dotyczyło języka niemieckiego, języka polskiego oraz języka warmińskiego. Wnioski końcowe były następujące: (1) na wsi język polski jest tak samo rozpowszechniony jak gwara warmińska; (2) niemieckojęzyczni mieszkańcy w większości nie znają gwary warmińskiej; (3) większość mieszkańców wsi jest dwujęzyczna.

ci nie posługiwali się terminem bezpieczeństwa kulturowego, ale poruszali zagadnienia jego dotyczące.

W perspektywie diachronicznej można dostrzec kilka paradygmatów badawczych typowych dla wczesnej fazy kształtowania się przedmiotowego i formalnego bezpieczeństwa kulturowego. Do paradygmatów tych należą z jednej strony np. dyskursy filozoficzne, psychologiczne, socjologiczne czy lingwistyczne, z drugiej zaś politologiczne czy antropologiczne, co jest wynikiem łączenia wiedzy teoriopoznawczej i empirycznej w kontekście pytania o przedmiot referencyjny bezpieczeństwa.

Badania w obszarze bezpieczeństwa kulturowego mają charakter interdyscyplinarny, łączący wiedzę oraz metodologię badawczą wymienionych wyżej dyscyplin, co można zauważyć w monografii Leszka F. Korzeniowskiego pt. *Podstawy nauk o bezpieczeństwie* (2012). Autor ten wywodzi nazwę nauk o bezpieczeństwie od łacińskiej nazwy *securitas*, co zgodnie z zasadami słowotwórczymi języka polskiego pozwala stworzyć termin securitologia. Zauważmy jednak, że L. F. Korzeniowski przyjmuje rosyjski paradygmat: „Badacze podejmujący problem bezpieczeństwa z pozycji securitologii w centrum uwagi stawiają człowieka, jego potrzeby i wyznawane przez niego wartości”³⁵ – to zaś wpisuje się w rosyjski projekt badań o nazwie bezpieczeństwo człowieka³⁶.

Hanna Mazmer w monografii *Poczucie bezpieczeństwa ontologicznego. Uwarunkowania społeczno-kulturowe* (2008) zwraca uwagę na bezpieczeństwo kulturowe w oparciu o paradygmat socjologii i psychologii. Jednakże mimo zwrócenia uwagi na kulturę jako istotny czynnik kształtowania przyszłych relacji społecznych człowieka, autorka nie posługuje się *explicite* terminem bezpieczeństwa kulturowego – nawiązuje *implicite* do idei bezpieczeństwa kulturowego i bezpieczeństwa personalnego w procesie społeczno-kulturowym, co potem rozwija w artykule pt. *Tożsamość jednostki w obliczu wielokulturowości*³⁷.

³⁵ L. F. Korzeniowski, *Podstawy nauk o bezpieczeństwie*, Warszawa, s. 51.

³⁶ Zob. V. I. Yarochnik, *Секьюритология: Наука о безопасности жизнедеятельности* [Securitologia: nauka o bezpieczeństwie życia], Moskwa 2000.

³⁷ Zob. H. Mazmer, *Tożsamość jednostki w obliczu wielokulturowości*, [w:] T. Lewowicki (red.), *Edukacja międzykulturowa w Polsce i na świecie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Cieszyn 2000, s. 67–77.

Problemy bezpieczeństwa kulturowego – np. tożsamość, język, dziedzictwo czy krajobraz – wpisują się we współczesny paradygmat nauk o bezpieczeństwie jako czynniki silnego wpływu społecznego, stymulującego integralność społeczną, etniczną czy narodową. Stają się one także kategoriami analitycznymi bezpieczeństwa kulturowego, o czym będzie jeszcze mowa.

Problematyka bezpieczeństwa kulturowego jest podejmowana w polskim piśmiennictwie coraz częściej. Świadczą o tym liczne cytowania monografii autorskich, które stały się dla paradygmatu bezpieczeństwa kulturowego pracami kanonicznymi: J. Czaj pt. *Kulturowy wymiar bezpieczeństwa. Aspekty teoretyczne i praktyczne*³⁸, M. Cieślarczyka pt. *Kultura bezpieczeństwa i bezpieczeństwo kulturowe w teorii i praktyce*³⁹, Agaty W. Ziętek pt. *Bezpieczeństwo kulturowe w Europie*⁴⁰, Anny Młynarskiej-Sobczak pt. *Prawo do kultury*⁴¹, a także wiele monografii zbiorowych oraz artykułów rozproszonych, których nie sposób w tym miejscu wymienić.

W wydaniu *Encyklopedii bezpieczeństwa* (2021) znajduje się definicja bezpieczeństwa kulturowego opracowana na podstawie literatury przedmiotu przez Przemysława Mazura i Katarzynę Pabis-Cisowską: „Bezpieczeństwo kulturowe – zdolność społeczeństwa do zachowania swoich podstawowych cech w zmiennych warunkach, a także w stosunku do istniejących lub ewentualnych zagrożeń⁴² [...]”. Stworzona tu definicja jest definicją przez postulaty, co wskazuje na krystalizowanie się tego terminu specjalistycznego. Ponadto, jak można zauważyć, autorzy oparli się na propozycji J. Czaj jako podstawy logicznej dalszego konstruowania definicji.

³⁸ J. Czaja, *Kulturowy wymiar bezpieczeństwa. Aspekty teoretyczne i praktyczne*, Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne, Kraków 2013. Łącznie wg bazy Publish or Perish 39 cytowań.

³⁹ M. Cieślarczyk, *Kultura bezpieczeństwa i bezpieczeństwo kulturowe w teorii i praktyce*, Siedlce 2007. Brak danych w bazie; wiele rozproszonych artykułów o wysokim wskaźniku cytowalności.

⁴⁰ A.W. Ziętek, *Bezpieczeństwo kulturowe w Europie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Poznań 2013. Łącznie wg bazy Publish or Perish 37 cytowań.

⁴¹ A. Młynarska-Sobaczewska, *Prawo do kultury*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2018. Łącznie wg bazy Publish or Perish 13 cytowań.

⁴² O. Wasiuta, S. Wasiuta (red.), *Encyklopedia bezpieczeństwa*, t. 1–4, Wydawnictwo LIBRON, Kraków 2021, s. 356–360.

Wiek XXI dobitnie pokazał, iż czynniki kulturowe są obszarem rywalizacji i walki; wpływają na świadomość indywidualną i zbiorową człowieka za pomocą oddziaływania systemów językowych i językopodobnych w rozumieniu semiotyki kultury Jurija Łotmana. Systemy te w swoim wymiarze semantycznym, jak już wspomniano, wpływają na świadomość człowieka. Ponadto systemy te, wspomagane czynnikami antropologicznymi w postaci kontaktów międzykulturowych ludności, stymulują pozytywny lub negatywny przepływ kulturowy utrwalany emotywnie, formując przekonania człowieka, zaś w konsekwencji motywując do konkretnego działania. Przeciwnik wykorzystuje tę zależność np. w rejonach przygranicznych w celu kreowania środowiska bezpieczeństwa sprzyjającego agresorowi.

12 maja 2020 roku Prezydent RP zatwierdził „Strategię Bezpieczeństwa Narodowego”, która zastąpiła poprzednią z roku 2014. W przyjętej w roku 2020 strategii zwrócono uwagę między innymi na hybrydowość zagrożeń oraz działania przeciwnika w cyberprzestrzeni. Kwestia bezpieczeństwa kulturowego nie została nazwana wprost – wprowadzono tylko filar bezpieczeństwa o nazwie „Tożsamość i dziedzictwo narodowe”⁴³. Nie uwzględniono tu czynników antropologicznych, mimo działań rosyjskich antropologów wojskowych na Warmii podejmowanych przynajmniej od roku 2015, o czym będzie jeszcze mowa.

W związku z eskalacją wojny w Ukrainie przez Federację Rosyjską 24 lutego 2022 roku zmieniło się środowisko bezpieczeństwa Polski. Jedną z konsekwencji tego stanu rzeczy było opracowanie przez Biuro Bezpieczeństwa Narodowego rekomendacji do nowej „Strategii Bezpieczeństwa Narodowego”, która została przekazana stronie rządowej przez Prezydenta RP w dniu 24 lipca 2024 roku. W rekomendacjach tych nie posłużono się ponownie terminem bezpieczeństwa kulturowego. Podobnie jak poprzednio, wskazano filar „Tożsamość i dziedzictwo narodowe”⁴⁴, a czynniki antropologiczne pominięto.

⁴³ W ramach tego filaru podkreślono wagę tożsamości narodowej, edukacji historyczno-patriotycznej, ochrony materialnych i niematerialnych dóbr kultury itd. w kształtowaniu spójności kulturowo-historycznej lokalnych społeczności.

⁴⁴ 24 lipca 2024 roku prezydent Andrzej Duda przekazał stronie rządowej rekomendację do opracowania nowej „Strategii Bezpieczeństwa Narodowego”. Dokument został przygotowany w Biurze Bezpieczeństwa Narodowego po konsultacjach z 60 ekspertami. Nazwisk ekspertów nie ujawniono ze względów bezpieczeństwa, jednakże analiza

Federacja Rosyjska od roku 2015 do roku 2020 prowadziła w województwie warmińsko-mazurskim Specjalne Operacje Społeczno-Kulturowe w Obszarze 6, które były wspomagane mapowaniem środowiska społecznego, np. (1) demonstracyjne składanie kwiatów przez członków organizacji „Junarmia” na cmentarzu Armii Radzieckiej w Braniewie (ok. 300 osób) w roku 2018 i 2019; rozszerzenie akcji w roku 2019 o Olsztyn, gdzie złożono kwiaty pod Pomnikiem Wyzwolenia Ziemi Warmińskiej i Mazurskiej – pierwotnie Pomnikiem Wdzięczności Armii Czerwonej (potocznie pomnik ten nazywa się „Szubienicami”); (2) demonstracyjne przejazdy klubu motocyklowego „Nocne Wilki” dla upamiętnienia rocznicy zakończenia II wojny światowej; (3) wizyty weteranów Armii Czerwonej; (4) propagowanie języka i kultury rosyjskiej w domach kultury przez organizacje prorosyjskie; (5) aktywizacja zwolenników ideologicznych wśród przedstawicieli zawodów zaufania publicznego, głównie pracowników Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego; (6) aktywizacja działalności mniejszości narodowych; (7) nawiązywanie relacji kulturowych (miasta partnerskie) oraz biznesowych. Prowadzenie działań w Obszarze 6 nie byłoby możliwe bez antropologicznego rozpoznania, nawiązania kontaktów kulturowych, naukowych czy ekonomicznych oraz osobowego zidentyfikowania zwolenników oraz osób wahających się ideologicznie.

Metodologiczne prześledzenie sektorów rosyjskiego mapowania pozwoliłoby na zrozumienie strategii oraz wyraźne określenie celów. Nie jest zaskoczeniem, że rosyjski scenariusz oddziaływania na Warmię wykorzystywał sprawdzone w Ukrainie strategie wpływu kulturowego w zakresie oddziaływania informacyjnego, walkę o ukierunkowaną narrację polityczno-historyczną czy zaznaczenie rosyjskiej dominacji w przestrzeni społecznej czy symbolicznej. Aktywne działania promujące kulturę rosyjską, głównie literaturę i sztukę, s. narzędziami ocieplania wizerunku, wzbudzania wątpliwości, zmiany kierunku myślenia opinii publicznej. Innymi słowy, kultura odgrywa ważną rolę w kształtowaniu postaw jednostek i społeczeństw, poddaje głębszej refleksji postawy życiowe, wpływa na rozwój emocjonalny i psychologiczny itd. Wielu polskich badaczy kultury wyrażało otwarty sprzeciw przeciwko

rekomendacji jednoznacznie wskazuje na zaniedbanie studiów regionalnych i badań antropologicznych.

bojkotowaniu kultury rosyjskiej, nie rozumiejąc, że w XXI wieku kultura stała się narzędziem walki i nie da się jej oddzielić od polityki, czego przykładem jest tzw. kulturoznawstwo zaangażowane⁴⁵.

George Orwell w książce pt. *Rok 1984* pisze: „Kto kontroluje przeszłość [...] kontroluje przyszłość; kto kontroluje teraźniejszość, kontroluje przeszłość”⁴⁶. Stwierdzenie to jest metaforyczną kwintesencją bezpieczeństwa kulturowego; postrzeganie i rozumienie przeszłości kształtuje przyszłość, bowiem pod wpływem depozytu historycznego człowiek podejmuje działania kształtujące przyszłość, rysuje się wyraźna różnica między opiniami a faktami; bezsprzecznie mamy prawo do własnych opinii, ale nie do własnych faktów. Stąd też bezpieczeństwo kulturowe w wymiarze pozytywnym staje się ważnym narzędziem ochrony historii. Obie dziedziny są częścią dziedzictwa historyczno-kulturowego, które kształtuje samoświadomość społeczną grupy etnicznej czy narodowej. Pojawia się przy tej okazji inny problem, celnie ujęty słowami poety rzymskiego Juwenalisa: „Quis custodiet ipsos custodes?” – „Kto będzie pilnował pilnujących?”. Tak postawione pytanie skłania do głębokiej refleksji i prowadzi do uzasadnionej obawy, którą w literacki sposób wyraża wspomniany G. Orwell. Bezpieczeństwo kulturowe jest kluczowe dla przetrwania zbiorowej pamięci historycznej, która przyczynia się do rozwoju tego, co konsoliduje naród jako wspólnotę historyczno-kulturową.

1.3. Kultura w systemie bezpieczeństwa narodowego

Przez system bezpieczeństwa narodowego rozumie się „[...] pomyślny byt i rozwój oraz ochronę wartości bliskich poszczególnym członkom społeczności, które nawet bez istnienia państwa mają dla nich znaczenie [...]”⁴⁷; bezpieczeństwo państwa dotyczy „[...] państwa jako instytucji politycznej, posiadającej suwerenną władzę, określone

⁴⁵ Np. Agnieszka Holland, zob. <https://www.wirtualnemedi.pl/artukul/agnieszka-holland-bojkot-kultury-rosyjskiej> [dostęp: 9.12.2024].

⁴⁶ G. Orwell, *Nineteen Eighty Four*, Snage Publishing, Kindle edition, s. 26; ‘Who controls the past,’ ran the Party slogan, ‘controls the future: who controls the present controls the past.’ (przeł. RB).

⁴⁷ W. Kitler, *Organizacja bezpieczeństwa narodowego Rzeczypospolitej Polskiej. Aspekty ustrojowe, prawno-administracyjne i systemowe*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2018, s. 27.

terytorium, a także ludność podległą ciału władczemu⁴⁸. Bezpieczeństwo narodowe jest tutaj w stosunku nadrzędności, co rodzi liczne dyskusje, na które m.in. zwraca uwagę W. Kitler w pracy *Organizacja bezpieczeństwa narodowego Rzeczypospolitej Polskiej. Aspekty ustrojowe, prawno-administracyjne i systemowe*. Badacz ten wskazuje na trzy obszary dyskusji w literaturze przedmiotu. Obszary te są następujące:

„[Bezpieczeństwo narodowe – RB] jest jednoznaczne z pojęciem bezpieczeństwa państwa⁴⁹.

„Bezpieczeństwo narodowe jest pojęciem szerszym, zaś bezpieczeństwo państwa jest jego kluczową częścią⁵⁰.

„Bezpieczeństwo narodowe – ochrona przed zagrożeniami wewnętrznymi: bezpieczeństwo społeczne, bezpieczeństwo. Bezpieczeństwo państwa – ochrona przed zagrożeniami zewnętrznymi: polityka zagraniczna, polityka obronna⁵¹”.

Ujęcia [1] i [2] są propozycjami analitycznymi, których adekwatność może być uzasadniona tylko analitycznie. Niech dla p bezpieczeństwo narodowe znaczy tyle, co bezpieczeństwo państwa, zaś dla q bezpieczeństwo państwa znaczy tyle, co bezpieczeństwo narodowe; zatem: $(p \rightarrow q) \wedge (q \rightarrow p)$, czyli $p \leftrightarrow q$, wynika więc, że p i q są w relacji ekwiwalencji, co w stylizacji językowej skutkuje tym, że nazwy te są w relacji synonimii, co potwierdza [1]. Ujęcie [3] jest propozycją ontologiczną i epistemologicznie inną i nie może być równoważne [1] i [2].

Perspektywa [3] łączy inne ontologie, z których wynikają logiczne i analityczne konsekwencje epistemiczne. Ontologia I – zewnętrzna – budowana jest w oparciu o paradygmat pojęciowy stosunków międzynarodowych; ontologia II – wewnętrzna – budowana w oparciu o paradygmat pojęciowy nauk o polityce. Odniesieniem wspólnym obu ontologii jest kategoria bezpieczeństwa oraz warunki konieczne: (1) możliwość przetrwania podmiotu oraz (2) możliwość rozwoju podmiotu w środowisku bezpieczeństwa. Uwzględniając wspomniane

⁴⁸ Tamże, s. 27.

⁴⁹ Tamże, s. 39.

⁵⁰ Tamże, s. 39.

⁵¹ Tamże, s. 39.

kwestie, W. Kitler argumentuje na rzecz ujęcia [2] oraz [3]. Badacz ten wyróżnił 10 kategorii bezpieczeństwa, które przedstawia tabela 1⁵².

Tabela 1. Ujęcie celowościowe aspektów prawnych bezpieczeństwa narodowego

Lp	Ujęcie celowościowe aspektów prawnych bezpieczeństwa narodowego	
1.	Bezpieczeństwo polityczne	Prawo regulujące relacje międzynarodowe i krajowe: suwerenność władzy państwowej i całość kształtu jego władczych kompetencji.
2.	Bezpieczeństwo militarne	„[...] służy zapewnieniu bezpieczeństwa militarnego, obejmującego różnorodne działania (środki), których zasadniczym celem jest przeciwdziałanie zagrożeniom mogącym doprowadzić do groźby użycia siły lub przeciwstawienie się faktycznemu użyciu siły militarnej w stosunkach między różnymi podmiotami [...]” ⁵³ .
3.	Bezpieczeństwo ekonomiczne	Ekonomiczne funkcjonowanie państwa: dobrobyt i zrównoważony rozwój społeczeństwa.
4.	Bezpieczeństwo społeczne	Prawo do życia, wolności myśli, sumienia i wyznania, uznawania podmiotowości prawnej istoty ludzkiej; prawo do ochrony zdrowia, nauki, odpowiedniego wynagradzania, pomocy społecznej, rozrywki, do pracy, własności i dziedziczenia, także prawa kulturalne itd.
5.	Bezpieczeństwo ekologiczne	Ochrona dziedzictwa naturalnego; kontrolowanie oddziaływania na środowisko w kontekście transgranicznym; ochrona różnorodności biologicznej, bezpieczeństwo biologiczne; nadzór i kontrola przesyłania odpadów, prawo do dostępu do informacji o środowisku itd.
6.	Bezpieczeństwo kulturowe	Swobodny przepływ wartości, ideologii, promowanie kultury narodowej w świecie, tworzenie sprzyjających warunków do rozwoju kultury, ochrona wspólnego wkładu w dziedzictwo kulturowe, np. kraju, Europy, świata, wspieranie studiów nad językami, historią i cywilizacją, ochrona artefaktów kultury materialnej itd.
7.	Bezpieczeństwo powszechne	Ochrona ludności.

⁵² Tamże, s. 95.

⁵³ Tamże, s. 98.

Lp	Ujęcie celowościowe aspektów prawnych bezpieczeństwa narodowego	
8.	Bezpieczeństwo publiczne	Ochrona działalności instytucji i urzędów publicznych, ładu wewnętrznego, porządku publicznego, zapewnienie przestrzegania obowiązujących norm prawnych, moralnych i zwyczajowych.
9.	Bezpieczeństwo informacyjne	Ochrona możliwości komunikowania się podmiotów (ludzi i organizacji), możliwość poznawania świata rzeczywistego i abstrakcyjnego, ochrona podmiotów przetwarzających informacje (umożliwiających kooperację) itd.
10.	Bezpieczeństwo międzynarodowe	Bezpieczeństwo zbiorowości państw, organizacji międzynarodowych tworzonych przez podmioty państwowe i niepaństwowe itd.

Źródło: opracowanie na podstawie: W. Kitler, *Organizacja bezpieczeństwa narodowego Rzeczypospolitej Polskiej. Aspekty ustrojowe, prawno-administracyjne i systemowe*, Toruń 2018, s. 95–120.

Przedstawiona propozycja jest ujęciem problemów bezpieczeństwa narodowego i bezpieczeństwa państwa z perspektywy [3]. Tworzą one system bezpieczeństwa narodowego, w którego skład wchodzi podsystemy kierowania i wykonawcze⁵⁴. Bezpieczeństwo kulturowe wpisuje się w strukturę podsystemu wspierającego bezpieczeństwo narodowe poprzez rozwój kapitałów ludzkiego, społecznego i kulturowego, co sprzyja zwalczaniu skutków np. propagandy, szkodliwych ideologii czy informacji niszczących wartości i tożsamość narodową. Są to więc wszystkie czynniki, które konstytuują wspólnotę jako naród, czyli te elementy kulturotwórcze, które umożliwiają przetrwanie i rozwój wspólnoty historyczno-kulturowej nawet bez organizacji państwowej.

1.4. Definicja kultury w aspekcie bezpieczeństwa kulturowego

Dyskusja na temat możliwości zdefiniowania pojęcia kultury nie jest nowa. Toczy się ona z różnym natężeniem od roku 1871, czyli od chwili publikacji przez Edwarda B. Tylora pracy pt. *Primitive Culture*, w której badacz ten sformułował deklarację metodologiczną dotyczącą przedmiotu poznania nowej nauki, jaką była antropologia. E. B. Tylor zaproponował pierwszą antropologiczną pseudodefinicję kultury, która

⁵⁴ M. Kowalewski, *Aspekty bezpieczeństwa narodowego Rzeczypospolitej Polskiej*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2015, s. 180.